

Оксана ГОРБАЧИК

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (oksa7803@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6671-2025>

Бібліографічний опис статті: Горбачик, О. (2026). Місіонерська діяльність Девіда Лівінгстона в Африці (1841–1856). *Українські історичні студії*, 19(61). doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.19/61.4>

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕВІДА ЛІВІНГСТОНА В АФРИЦІ (1841–1856)

Анотація. *Мета дослідження* полягає в аналізі місіонерської діяльності Девіда Лівінгстона в Африці у 1841–1856 роках, з'ясуванні її релігійних, наукових і гуманітарних аспектів, особливостей взаємодії з місцевим населенням та значення цієї діяльності для формування європейських уявлень про внутрішні райони Африки. **Методологія дослідження** базується на поєднанні загальнонаукових і спеціально-історичних підходів, що дає змогу всебічно проаналізувати місіонерську практику в контексті історичних реалій XIX століття. Основу становлять принципи історизму та об'єктивності, які забезпечують розгляд діяльності Лівінгстона в конкретних політичних, соціокультурних і релігійних умовах Африки середини XIX століття. **Проблемно-хронологічний метод** використовується для простеження основних етапів його місіонерських подорожей у 1841–1856 роках, а історико-біографічний метод – для аналізу особистих мотивів і світоглядних засад дослідника. Важливу роль відіграють методи узагальнення та джерелознавчий аналіз щоденників і праць Девіда Лівінгстона. **Наукова новизна** статті полягає в комплексному висвітленні місіонерської діяльності Девіда Лівінгстона в Африці у 1841–1856 роках як поєднання релігійних, наукових і гуманітарних практик. У дослідженні синтезовано історичні, географічні та релігієзнавчі джерела, що дає змогу цілісно осмислити феномен Лівінгстона як першопрохідника, діяльність якого сприяла подальшому розвитку європейських наукових досліджень і колоніального проникнення в регіон. **Висновки.** Місіонерська діяльність Девіда Лівінгстона в Африці у 1841–1856 роках виходила далеко за межі традиційного релігійного служіння. Його місія поєднувала християнське проповідування з науковими дослідженнями, географічними відкриттями та гуманітарною діяльністю, що зумовило її особливе місце в історії європейської присутності на Африканському континенті. Лівінгстон прагнув не лише поширювати християнські цінності, а й глибше зрозуміти культуру, побут і соціальні структури африканських народів, вибудовуючи контакти на основі діалогу й взаємної поваги. Важливим підсумком його діяльності стало поєднання місіонерської роботи з активною боротьбою проти работоргівлі, яку він розглядав як одну з головних перешкод для морального й соціального розвитку регіону. Його подорожі та описи внутрішніх районів Південної і Центральної Африки значно розширили європейські уявлення про континент, сприяли розвитку географічної науки та заклали підґрунтя для подальших досліджень. Водночас досвід Лівінгстона демонструє складність і суперечливість місіонерської діяльності в умовах колоніальної епохи, де гуманістичні наміри часто перепліталися з інтересами європейських держав.

Ключові слова: місіонерство, Девід Лівінгстон, Африка, християнство, колоніальний дискурс.

Oksana HORBACHYK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (oksa7803@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6671-2025>

To cite this article: Horbachyk, O. (2026). Misionerska diialnist Devida Livinhstona v Afrytsi (1841–1856) [David Livingstone's missionary activity in Africa (1841–1856)]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 19(61). doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.19/61.4> [in Ukrainian].

DAVID LIVINGSTONE'S MISSIONARY ACTIVITY IN AFRICA (1841–1856)

Summary. *The study aims to analyze David Livingstone's missionary activities in Africa between 1841 and 1856, with particular attention to their religious, scientific, and humanitarian dimensions, the features of his interaction with the local population, and the significance of this activity for shaping European perceptions of the interior of Africa. The research methodology is based on a combination of general scientific and special historical approaches, which allows for a comprehensive analysis of missionary practice in the context of the historical realities of the 19th century. The research is grounded in the principles of historicism and objectivity, which ensure consideration of Livingstone's activities within the specific political, sociocultural, and religious conditions of mid-nineteenth-century Africa. The problem-chronological method is used to trace the main stages of his missionary journeys in 1841–1856, while the historical-biographical method facilitates an analysis of the missionary's personal motives and worldview. Methods of generalization and source analysis of David Livingstone's diaries and published works also play an important role. The scientific novelty of the article lies in its comprehensive examination of David Livingstone's missionary activities in Africa during 1841–1856 as a synthesis of religious, scientific, and humanitarian practices. The study integrates historical, geographical, and religious sources, allowing for a holistic understanding of Livingstone as a pioneer whose activities contributed to the further development of European scientific research and colonial expansion in the region. Conclusions.* *David Livingstone's missionary activity in Africa between 1841 and 1856 extended far beyond traditional religious ministry. His mission combined Christian preaching with scientific research, geographical discoveries, and humanitarian efforts, giving it a distinctive place in the history of European presence on the African continent. Livingstone sought not only to disseminate Christian values but also to gain a deeper understanding of the culture, way of life, and social structures of African peoples, building relationships based on dialogue and mutual respect. An important outcome of his work was the integration of missionary activity with active opposition to the slave trade, which he regarded as one of the principal obstacles to the moral and social development of the region. His journeys and descriptions of the interior of Southern and Central Africa significantly expanded European knowledge of the continent, contributed to the advancement of geographical science, and laid the foundation for further research. At the same time, Livingstone's experience illustrates the complexity and contradictions of missionary activity in the colonial era, when humanitarian intentions were often intertwined with the interests of European states.*

Key words: *missionary activity, David Livingstone, Africa, Christianity, colonial discourse.*

Постановка проблеми. Дослідження місіонерської діяльності Девіда Лівінгстона в Африці у 1841–1856 роках зумовлене потребою переосмислення ролі європейських місій у процесах взаємодії Заходу з африканськими суспільствами середини ХІХ століття. У сучасній історичній науці дедалі більше уваги приділяється комплексному аналізу місіонерства не лише як релігійного явища, а і як чинника культурних, наукових і гуманітарних трансформацій. Постать Лівінгстона є показовою у цьому контексті, адже його діяльність поєднувала євангелізацію, географічні дослідження, медичну практику та боротьбу з работоргівлею.

Проблема полягає в тому, що в історіографії місіонерська діяльність Лівінгстона часто розглядається фрагментарно: або крізь призму колоніальної експансії, або як винятково героїчний наратив європейського дослідника. Це ускладнює розуміння реального характеру його контактів із місцевим населенням та впливу на африканські спільноти. Тому акту-

альним є всебічне дослідження місії Лівінгстона як багатовимірного явища, що дозволяє глибше осмислити складні процеси міжкультурної взаємодії, моральні дилеми місіонерства та його місце в історії Африки XIX століття.

Аналіз досліджень. Історіографія місіонерської діяльності Девіда Лівінгстона в Африці формувалася переважно в англomовному науковому та біографічному дискурсі. Однією з класичних праць є дослідження шотландського біографа Вільяма Гардена Блейкі (1820–1899) «Особисте життя Девіда Лівінгстона» (Blaikie, 1913), у якому автор зосереджується на особистісних мотивах місіонера, поєднуючи біографічний наратив з аналізом його релігійних переконань і моральних принципів. Значну увагу Блейкі приділяє внутрішнім переживанням Лівінгстона та впливу місіонерської діяльності на формування його світогляду.

Важливим джерелом для дослідників залишається автобіографічна праця самого Девіда Лівінгстона (1813–1873) «Місіонерські подорожі та дослідження в Південній Африці» (Livingstone, 1857), яка поєднує місіонерські спостереження з географічними, етнографічними та гуманітарними описами. Вона дозволяє реконструювати ранній етап його африканської місії з позиції безпосереднього учасника подій.

Сучасний критичний погляд представлений у монографії нідерландського науковця Сьорда Райпма (1931–2015) «Девід Лівінгстон та міф про африканську бідність і хвороби» (Rijpma, 2015), де діяльність Лівінгстона осмислюється крізь призму постколоніальних студій та аналізу європейських уявлень про Африку.

Українські спеціальні дослідження, присвячені місіонерській діяльності Девіда Лівінгстона, на тепер відсутні; наявні лише побіжні згадки в загальних працях з історії місіонерства та колоніальної Африки.

Мета дослідження полягає в аналізі місіонерської діяльності Девіда Лівінгстона в Африці у 1841–1856 роках, з'ясуванні її релігійних, наукових і гуманітарних аспектів, особливостей взаємодії з місцевим населенням та значення цієї діяльності для формування європейських уявлень про внутрішні райони Африки.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XVIII – на початку XIX століття під впливом Французької революції та наполеонівських воєн європейська культура зазнала суттєвих трансформацій. А після перемоги над Наполеоном під Ватерлоо в 1815 році Велика Британія стала новою імперською державою, замінивши Францію, Іспанію та Португалію. У період між 1815 і 1914 роками у ході колоніальних загарбань до Британської імперії було приєднано близько 10 000 000 квадратних миль території та приблизно 400 мільйонів людей. А у середині XIX століття Британія стала найбагатшою і найпотужнішою державою у світі. Саме британська колоніальна експансія сприяла протестантській християнській місії, хоча цей процес супроводжувався певними суперечностями (Bullón, 2014, s. 2).

У 1813 році відомий британський політик і філантроп Вільям Вільберфорс (1759–1833) домігся ухвалення в Палаті громад Сполученого Королівства рішення на підтримку місіонерської діяльності в колоніях. У результаті Статут Ост-Індської компанії 1813 року скасував попередні обмеження на євангелізацію в британських володіннях в Індії та гарантував свободу поширення християнської віри. Вільберфорс був одним із перших, хто поєднав євангелізаційну ревність із турботою про соціальну справедливість (Piper, 2006, s. 44).

Упродовж першої половини XIX століття Африка залишалася для європейців «невідомим і таємничим континентом». Згодом її почали називати «темним континентом», оскільки розглядали як територію, що перебувала поза впливом західної цивілізації. Виділення хініну з кори хінного дерева у 1820 році, який застосовували для полегшення симптомів малярії, стало поштовхом до епохи західних досліджень Африки. Чимало християнських місіонерів вирушили на континент, і серед них особливо відомим став шотландець Девід Лівінгстон, який у 1840 році прибув туди як місіонер-лікар і дослідник (Bullón, 2014, s. 4).

Девід Лівінгстон народився 19 березня 1813 року в промисловому містечку Блантайр у Шотландії, за вісім миль від Глазго. Його родина (батьки Ніл і Агнес, два брати та дві сестри) проживала в однокімнатному помешканні (Austin, 1997). Лівінгстон був другим сином Ніла Лівінгстона та Агнес Гантер. Родина походила з острова Улва біля узбережжя Малла. Його дід, також Ніл, у 1792 році переселився з родиною до Клайдбанка, де промислова революція приваблювала збіднілих селян до міських фабрик і важких умов праці за заробітну плату. Батько Лівінгстона став мандрівним продавцем чаю. Він був дуже релігійною людиною і, окрім продажу чаю, розповсюджував релігійні трактати (Cole-Edwardes, 2013, s. 4).

Важливу роль у дитинстві Лівінгстона відігравав його дід Ніл (старший), який зачаровував хлопчика розповідями про давні часи (Austin, 1997). Водночас дедалі відчутнішим ставав вплив його батька – завзятого читача книг із теології та подорожей, а також власні мандрівки Девіда шотландською сільською місцевістю. Ще змалку він зацікавився природою, вільно блукаючи околицями у пошуках рідкісних тварин, рослин і мінералів (Sacchi, 2024).

У юності Девід мало цікавився релігійною літературою, і його навіть покарали за відмову читати книгу вищезгаданого Вільберфорса «Практичний погляд на християнство» (1797). Це несприйняття тривало роками, аж поки він не натрапив на праці шотландського вченого Томаса Діка (1772–1865) «Філософія майбутньої держави» (1829) та «Філософія релігії, або ілюстрація моральних законів Всесвіту» (1830). Ці книги підтвердили його переконання, що релігія і наука узгоджуються між собою. Саме під час читання останньої праці, у двадцятирічному віці, він усвідомив, що його обов'язком і привілеєм є прийняти спасіння Христа, і пережив глибоку духовну трансформацію. (Worcester, 1888, s. 7).

У 1834 році його життя істотно змінилося, коли він ознайомився з брошурою «Нарис китайської історії», видану цього ж року, в якій пропонувалося створити новий тип релігійного місіонера, який мав би освіту як у релігійній, так і в науковій галузях, з особливим акцентом на медицині. Автором був Чарльз Гутцлаф, прусський лютеранський місіонер, який провів багато років на Далекому Сході, особливо в Китаї (Sacchi, 2024).

Під час навчання в університеті Глазго, у 1838 році, Девід приєднався до Конгрегаціональної церкви, пов'язаної з Лондонським місіонерським товариством, однієї з найвідоміших британських організацій, що займалася релігійними місіями за кордоном. Спочатку він планував працювати в Китаї, але початок Першої опіумної війни в 1840 році унеможливив його плани. Однак Лівінгстон не відмовився від своїх місіонерських намірів. Тоді ж він захопився ідеями Томаса Фауелла Бакстона, впливового британського аристократа, який за підтримки принца Альберта, чоловіка королеви Вікторії, заснував «Товариство за ліквідацію работоргівлі та цивілізацію Африки». Бакстон вважав допустимим переконати африканських вождів займатися торгівлею з європейцями, не вдаючись до продажу рабів. Водночас він вважав за можливе докласти зусиль, щоби повернути їх до християнства (Sacchi, 2024).

У 1836–1839 роках Девід вивчав медицину в коледжі Андерсона в Глазго, а також грецьку мову та теологію. Місіонерську підготовку для вступу до Лондонського місіонерського товариства він проходив у містечку Чіппінг-Онгарі. У цей же час Девід проходив практику в лондонських лікарнях, необхідну для отримання диплома лікаря. У своїх спогадах він зазначав лише, що на випускному іспиті його прохання використати стетоскоп під час огляду пацієнтів не схвалили екзаменатори (Rijpta, 2015, s. 44–45). У 1838 році його прийняли до членів Лондонського місіонерського товариства як кандидата для закордонної служби (Pounds, 1907).

8 грудня 1840 року Девід Лівінгстон вирушив у свою першу місіонерську подорож до Південної Африки з річною зарплатою 75 фунтів, де, завдяки преподобному Роберту Моффату, перед ним відкрилося «привабливе поле діяльності» (Rijpta, 2015, s. 45). Р. Моффат (1795–1883) був шотландським місіонером-піонером у Південній Африці, який прибув до

Кейптауна в 1817 році. Він відкрив місіонерські станції у внутрішніх районах, переклав Біблію мовою бечуана та написав дві місіонерські книги про Південну Африку: «Місіонерська діяльність та сцени з життя Південної Африки» (1842) та «Ріки води в сухому місці» (1863). У 1845 його старша дочка Мері вийшла заміж за Д. Лівінгстона, з якою він мав четверо дітей (Barlow, 1976).

Коли 17 березня 1841 року Девід Лівінгстон висадився в Саймонстаун, неподалік Кейптауна, він прибув на континент, сповнений викликів. Африка все ще залишалася місцем, оповитим таємницею для європейців. Для більшості арабських торговців подорожі далеко від узбережжя були рідкісними. Малярія була смертельною хворобою, що дуже поширювалася і перешкоджала подорожам. Цілі експедиції чисельністю 300–400 осіб гинули від цього захворювання. Африканський рельєф був складним для подолання. Суворий клімат і висока температура виснажували і людей, і худобу (Cole-Edwardes, 2013, s. 8).

Лівінгстон розпочав свою діяльність в містечку Курумун у Капській провінції Південної Африки, на одній зі зразкових станцій Лондонського місіонерського товариства, яка вже була відома завдяки роботі та працям Р. Моффата, згаданого вище. Він прагнув реалізувати на практиці те, що більшість місіонерів визнавали принципом, але яке ще належало реалізувати – швидке розширення на нові території та передачу відповідальності за євангелізацію «місцевим агентам», тобто африканським християнам. Протягом першого року свого перебування в Курумуні Лівінгстон пройшов близько 350 миль. Під час цієї подорожі він встановив контакт із Сегкомою, главою правлячого дому Хама народу Нгвато, родини, підтримка якої згодом стала життєво важливою для поширення християнства в усьому регіоні південної Африки, де поширена мова тсвана (Walls, 1987, s. 125–129).

Перший місіонерський період (1841–1852) Лівінгстона в Південній Африці можна характеризувати як поєднання релігійного покликання, наукового духу й гуманітарних прагнень. За власними спогадами, він виходив у дорогу як місіонер Лондонського місіонерського товариства, але дуже швидко розширював межі традиційної місії: боротьба зі згубною работоргівлею, медична допомога та збирання наукових спостережень стали невід'ємною частиною його практики. Вже ранні епізоди мандрів – зустрічі з народами бечуана, батака та іншими етнічними групами – показують, що Лівінгстон прагнув поєднати проповідь із конкретною допомогою – лікуванням, порадами щодо землеробства, сприянням торгівлі (Blaikie, 1913, s. 30–69). Усе це Лівінгстон відобразив у своїх нотатках, інтерпретуючи у світлі есхатологічних релігійних уявлень ідеї морального й матеріального піднесення.

Зокрема, у праці «Місіонерські подорожі та дослідження в Південній Африці», виданій 1857 року, шотландський дослідник зазначав, що тубільці «завжди були дуже привітними до нас і уважно слухають інструкції, які їм передають їхньою рідною мовою. Однак важко пояснити європейцям, наскільки малоефективним є навчання, оскільки ніхто не може уявити, наскільки деградували їхні уми через століття ізоляції та важкої боротьби за засоби існування. Як і більшість інших, вони слухають з повагою і увагою, але коли ми стаємо на коліна і звертаємося до невидимого Буття, ця поза і дія часто здаються їм настільки смішними, що вони не можуть стриматися від голосного сміху. Після кількох богослужінь вони переборюють цю схильність. ...Якщо запитати, який вплив має проповідування Євангелія на таких людей на початку, я не можу відповісти, крім того, що деякі з них після тривалого часу зізналися, що тоді вони вперше почали молитися потайки» (Livingstone, 1857, s. 157–158).

Перші контакти з місцевим населенням відзначалися різноманітністю – від привітності й цікавості до підозрливості й ворожості. Лівінгстон уважно фіксував ритуали, судові норми, традиції лікування – то з відвертим захопленням, то крізь призму європейських уявлень про «цивілізацію». Він часто інтерпретував місцеві практики очима вікторіанської науки і християнської моралі, але водночас закликав до гуманного підходу щодо проблеми рабства й насильства. Саме боротьба з работоргівлею стала важливою етичною опорою

його місії: географічні відкриття і наукові спостереження мали посилити його вплив і голос у боротьбі проти торгівлі людьми. У науковому аспекті Лівінгстон не лише фіксував маршрути; він систематизував географічні, етнографічні та природничі спостереження, що зближувало його з тодішньою науковою спільнотою й утверджувало його як приклад «місіонера-дослідника» (Horne, 1916, s. 55–64).

Догматичні погляди Лівінгстона та його сувора пуританська манера поведінки робили його малопопулярним серед колег-місіонерів, особливо через його певну нетактовність. Лівінгстона засмучувало, що чимало місіонерів мешкали в безпечних і комфортних місцевостях на півдні, тоді як незліченні села на півночі залишалися не євангелізованими. Він також твердо вірив, що потрібно більше використовувати африканських християн – навчати їх проповідувати та здійснювати місіонерську діяльність (Cole-Edwardes, 2013, s. 8).

Лівінгстона дедалі більша приваблювали малозаселені північні регіони, тому він невдовзі переніс свою місіонерську базу з Курумана до Колобенга, розташованого за 240 миль на північний захід. У 1850 році Девід продовжив рух на північ до Замбезі, відзначаючи потенціал цього району для створення нової місіонерської бази, що в червні 1851 року він обговорив з вождем Себітуане, який проживав разом із кількома тисячами жителів у Ліньянті, на території сучасної Намібії (Phillipson, 2023).

1852 рік став переломним у житті Лівінгстона. Ніби на підтвердження його думки про нестабільність місіонерської роботи в цьому регіоні, його місіонерська станція Квена в Колобензі була зруйнована бурами як помста за боротьбу проти работоргівлі. Крім того, його сім'я вирішила повернутися до Великобританії. Лівінгстон супроводжував їх до Кейптауна, а потім розпочав найважливішу зі своїх подорожей (1852–1856). Її метою було знайти центри, з яких можна було б охопити значну частину африканського населення, центри з придатними для життя умовами, належним транспортним сполученням і поза досяжністю бурів. Лівінгстон не мав ілюзій щодо того, що люди в таких районах вже «прагнуть Євангелія», – він різко відкидав такі твердження як благочестиву вигадку. Але він сподівався, що вони будуть вільні від впливу білих і, отже, не матимуть тих перешкод для навернення, що були у тих, хто жив далі на південь. На його думку, вони могли б одразу усвідомити цінність місіонерів, які залучають торговельні контакти і відлякують агресорів. Подібний реалізм був характерним для місій у доімперський період, коли місіонери мали право доступу лише на умовах, встановлених африканськими народами (Walls, 1987, s. 125–129). Під час цієї експедиції у 1855 році Девід Лівінгстон став першим європейцем, який побачив водоспад, відомий серед місцевого населення як Мосі-оа-Тунья («дим, що гримить»), і на честь британської королеви назвав його водоспадом Вікторія (Shepperson, 2025).

У 1856 році Лівінгстон повернувся до Британії та виявив, що його подорожі викликали сенсацію, і використав свою нову славу для заохочення інтересу британців до регіону Замбезі. Лекції Лівінгстона у Кембриджському університеті надихнули на негайне заснування «Місії університетів у Центральній Африці». Тоді ж Лондонське місіонерське товариство розпочало місії до народів і держав Кололо та до Ндебеле на півдні Африки. Гонорари за його популярну книгу «Місіонерські подорожі та дослідження в Південній Африці» (1857) зробили Девіда незалежним, багатим і дозволили йому вийти з Лондонського місіонерського товариства (Lipschutz & Rasmussen, 1986).

Після 1856 року місіонерська діяльність Девіда Лівінгстона набула нового характеру, поєднуючи євангелізацію з дослідницькою та гуманітарною місією. Він зосередився на відкритті внутрішніх регіонів Центральної та Східної Африки, розглядаючи географічні знання як засіб боротьби з работоргівлею та передумову поширення християнства. Лівінгстон дедалі більше діяв як моральний пропагандист і символ гуманістичної місії Заходу, залишаючись до смерті у 1873 році відданим ідеї «християнство, торгівля та цивілізація» (Koschorke, 2024, s. 154).

За десятиліття подорожей і християнської місіонерської роботи в південній, центральній і східній Африці – частково в місцях, куди раніше не наважувався проникнути жоден

європеець – Лівінгстон, можливо, вплинув на ставлення Заходу до Африки більше, ніж будь-хто інший до нього. Його відкриття – географічні, технічні, медичні та соціальні – сформували комплекс знань, що й досі є предметом досліджень. Незважаючи на свій патерналізм і вікторіанські упередження, Лівінгстон щиро вірив у здатність африканців увійти в сучасний світ. У цьому сенсі він був попередником як європейського імперіалізму в Африці, так і африканського націоналізму (Shepperson, 2025).

Висновки. Місіонерська діяльність Девіда Лівінгстона в Африці у 1841–1856 роках виходила далеко за межі традиційного релігійного служіння. Його місія поєднувала християнське проповідування з науковими дослідженнями, географічними відкриттями та гуманітарною діяльністю, що зумовило її особливе місце в історії європейської присутності на Африканському континенті. Лівінгстон прагнув не лише поширювати християнські цінності, а й глибше зрозуміти культуру, побут і соціальні структури африканських народів, вибудовуючи контакти на основі діалогу й взаємної поваги. Важливим підсумком його діяльності стало поєднання місіонерської роботи з активною боротьбою проти работоргівлі, яку він розглядав як одну з головних перешкод для морального й соціального розвитку регіону. Його подорожі та описи внутрішніх районів Південної і Центральної Африки значно розширили європейські уявлення про континент, сприяли розвитку географічної науки та заклали підґрунтя для подальших досліджень. Водночас досвід Лівінгстона демонструє складність і суперечливість місіонерської діяльності в умовах колоніальної епохи, де гуманістичні наміри часто перепліталися з інтересами європейських держав.

Джерела та література

- Austin, Alvyn.** (1997). *Discovering Livingstone. The man, the missionary, the explorer, the legend.* URL: <https://www.christianitytoday.com/1997/10/discovering-david-livingstone-missionary-africa/>
- Barlow, Fred.** (1976). *Robert Moffat – Biographies and Information.* URL: <https://www.wholesomewords.org/missions/bmoffat.html>
- Blaikie, William Garden.** (1913). *The Personal Life of David Livingstone.* London: J. Murray. 412 p. URL: <https://archive.org/details/personallifedavi00blaiiala/mode/2up>
- Bullón, Dorothy.** (2014). *The missionary movement of the 19th century.* URL: <https://didache.nazarene.org/index.php/volume-14-1/1028-didache-v14n1-06-inclusion-education-disabilities-lee/file>
- Cole-Edwardes, Warwick.** (2013). *Missionary Biographies. David Livingstone (1813–1873).* URL: <https://footprintsintoafrica.com/resources/>
- Horne, C. Silvester.** (1916). *David Livingstone.* New York. The Macmillan company, 252 p. URL: <https://www.gutenberg.org/files/57110/57110-h/57110-h.htm#PREACHING>
- Koschorke, Klaus.** (2024). A Short History of Christianity beyond the West. *Asia, Africa, and Latin America, 1450–2000. Series: Theology and Mission in World Christianity*, 31. 374 p.
- Lipschutz, Mark R. & Rasmussen, R. Kent.** (1986). *Livingstone, David. Dictionary of African Historical Biography, 2nd edition.* URL: <https://dacb.org/stories/southafrica/livingstone-david/>
- Livingstone, David.** (1857). *Missionary Travels and Researches in South Africa.* Publisher London: J. Murray. 716 p. URL: <https://archive.org/details/Missionarytrave00LiviA/page/9/mode/1up>
- Phillipson, D. W.** (2023). The First Edition of Livingstone's Missionary Travels. *The Journal of the Hakluyt Society. February 2023.* URL: https://www.hakluyt.com/downloadable_files/Journal/livingstone%20phillipson.pdf
- Piper, John.** (2006). *Amazing grace in the life of William Wilberforce.* Published by Crossway Books. 77 pp.
- Pounds, Jessie Brown.** (1907). *Pioneer Missionaries: David Livingstone. From Pioneer Missionaries: Short Sketches of the Lives of the Pioneers in Missionary Work in Many Lands by Jessie Brown Pounds. Indianapolis, Ind.: The Young People's Department of the Christian Woman's Board of Missions.* URL: <https://www.wholesomewords.org/missions/bliving13.html>
- Rijpma, Sjoerd.** (2015). *David Livingstone and the myth of African poverty and disease.* Copyright 2015 by Koninklijke Brill nv, Leiden, The Netherlands. 610 p.
- Sacchi, Martino.** (2024). «Doctor Livingstone, I Suppose» *The true legacy of the iconic Victorian-era explorer, David Livingstone.* URL: <https://medium.com/teatime-history/doctor-livingstone-i-suppose-48e3f4535f9b>

- Shepperson, George Albert.** (2025). *David Livingstone. Scottish explorer and missionary*. Nov. 1, 2025. URL: <https://www.britannica.com/biography/David-Livingstone/The-Zambezi-expedition>
- Walls, Andrew F. (1987). Livingstone, David. *International Bulletin of Missionary Research*, 87, 11(3), 125–129. URL: <https://dacb.org/stories/southafrica/legacy-livingstone/>
- Worcester, John H., Jr., Mrs.** (1888). *The life of David Livingstone*. Publisher, Woman's Presbyterian board of missions of the Northwest. 104 p.

Дата першого надходження статті до видання: 24.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.03.2026

Ця робота ліцензується відповідно
до ліцензії відкритого доступу
Creative Commons Attribution 4.0
International License